

NÄR KOMMER BOOMEN?

En kartläggning av e-boken
i Sverige ur ett biblioteksperspektiv

National Library
of Sweden

SVENSK
BIBLIOTEKS
FÖRENING

Innehållsförteckning

Sammanfattning	4
1. Inledning, bakgrund, syfte och metod	4
Inledning	4
Direktiv, organisation och metod	4
2. Kartläggning	5
<i>Begreppet e-bok</i>	5
<i>E-bok</i>	6
<i>Utvidgad e-bok</i>	6
<i>E-bok som en del i ett kombinerat material</i>	7
Teknisk utveckling	7
<i>Teknik-, medie- och apparatkonvergens</i>	7
<i>Bredband</i>	7
<i>Läsverktyg för e-böcker</i>	8
<i>E-boksformat</i>	8
<i>DRM (Digital Rights Management) och vattenstämplar</i>	9
Aktörer	9
<i>Forskningsbibliotek</i>	9
<i>Folkbibliotek</i>	10
<i>Förlag / Författare</i>	10
<i>Distributörer</i>	10
<i>Återförsäljare</i>	11
Digitalisering	11
<i>Digitaliseringsinitiativ - nationellt och internationellt</i>	11
<i>Open access till vetenskapliga monografier</i>	13
Affärsmodeller för bibliotek	13
<i>Förvärvsmodellen/OverDrive-modellen</i>	14
<i>Prenumerationsmodellen och Big Deals</i>	14
<i>Låntagarmodellen</i>	14
<i>Utlåningsmodellen/Elib-modellen</i>	15
<i>Spotify-modellen</i>	15
KB: licenser och open access	16
<i>KB:s arbete med licensavtal för e-resurser</i>	16
<i>KB:s roll för open access i Sverige</i>	16
Var är min e-bok? Användarens perspektiv	17
Internationell utblick	18
<i>USA</i>	18
<i>Storbritannien</i>	19
<i>Danmark</i>	19
<i>Finland</i>	19
<i>Norge</i>	20
<i>Island</i>	20
<i>Nederländerna</i>	20
3. Diskussion kring problem och lösningar	21
<i>E-boken behöver en struktur</i>	21
<i>Generella problem</i>	21
<i>Specifika problem bland aktörerna</i>	21
<i>Aktörernas ståndpunkter står mot varandra</i>	22

<i>Lösningar, finns dom?</i>	23
<i>Hur ska strukturen byggas?</i>	23
<i>Vad är nästa steg?</i>	24
4. Avslutning	25
<i>När kommer boomen?</i>	25
<i>Läsarens lösning?</i>	25
5. Käll- och litteraturlista	26

Sammanfattning

När kommer egentligen e-boksboomen i Sverige? Svaret kan vara att boomen redan är här om frågan gäller tillgången till vetenskaplig litteratur för forskare vid våra lärosäten. Men om frågan avser om en e-boksboom på bredare front är här blir svaret mer komplicerat.

Den tryckta boken är populär och fungerar bra i alla läger, och därför är ingen egentligen särskilt intresserad av att driva marknaden framåt i Sverige. Utredningen menar att det saknas strukturer för att e-bokens roll ska utvecklas. Med strukturer menar utredningen bland annat en kritisk massa av titlar tillsammans med affärsmodeller och läsverktyg som ger enkel tillgänglighet till en för alla parter acceptabel kostnad. I strukturen ingår också en ny roll för biblioteken. Biblioteken bör själva utforma den rollen och den ser förmodligen olika ut beroende på bibliotekstyp. Aktörerna på e-boksområdet behöver ta gemensamma steg framåt om förhållandena ska förändras. De gemensamma stegen bör ha som utgångspunkt att använda e-bokens inneboende potential, inte att hantera den som en tryckt bok.

1. Inledning, bakgrund, syfte och metod

Inledning

Under våren 2011 intensifierades debatten kring e-böcker och bibliotek. Diskussionen omfattade både kommersiella och fria e-böcker. Debatten kring e-böcker har ur Kungliga bibliotekets perspektiv främst en koppling till myndighetens arbete med digitalisering, open access, Libris som nationell katalog samt med licensverksamheten. Både Kungliga biblioteket och Svensk biblioteksförning har en löpande diskussion med olika branschorganisationer kring möjligheter och problem med e-boken. För att komma vidare i diskussionen tillsatte Kungliga biblioteket och Svensk biblioteksförning i maj 2011 en e-boksutredning med syftet att få fram ett underlag som kan ligga till grund för eventuella insatser och ställningstaganden i e-boksfrågan.

Tonvikten i utredningen ligger på att kartlägga förutsättningarna för e-boken i Sverige idag. För att kunna gå vidare behövs med största sannolikhet fördjupade studier inom ett antal områden. Föreliggande utredning kan fungera som ett inspel till den av Regeringen tillsatta Litteraturutredningen.

Direktiv, organisation och metod

Direktiv och organisation återfinns i bilaga 1. Utredningen har arbetat med intervjuer samt enkäter. Stor vikt har lagts vid att få in information från olika aktörer som arbetar med e-böcker - författare, förlag, distributörer och bibliotek. Utredningen har utöver att aktivt söka information också utnyttjat ett omvärldsbevakningsverktyg för löpande informationsinhämtning. För närmare information om källor se avsnittet käll- och litteraturförteckning.

2. Kartläggning

Begreppet e-bok

I en utredning som behandlar e-boken blir e-boksbegreppet centralt. Redan i utredningens initialskede stod dock klart att begreppet e-bok är svårfångat. Vi lever i en tid där den digitala tekniken dominerar och där de flesta skrivna verk skapas i en digital miljö. Därtill pågår en löpande digitalisering av analogt material såväl vid förlag som vid bibliotek. Den snabba tekniska utvecklingen och mediekonvergensen spär på definitionsproblematiken. I det följande redogörs för utredningens diskussion kring begreppet e-bok och var utredningen landade i frågan. Utredningen valde att kringgå problematiken vad som definierar en bok, alltså gränsdragningar mot andra skrivna verk. Med begreppet bok avses i denna utredning alla verk där framställaren eller distributören definierat verket som en bok.

En vanligt förekommande definition av e-boksbegreppet, dock med viss variation, beskriver e-boken som en elektronisk version av en tryckt bok avsedd att läsas med hjälp av en dator, smartphone, läsplatta eller annat mobilt läsverktyg. Inlästa ljudböcker samt så kallade talböcker vilka är avsedda för personer med läshinder innefattas inte.

Digitala verk som tydligt faller inom ovanstående definition är huvudsakligen de verk som förlag och aggregatorer benämner och distribuerar som e-böcker. Bibliotekens digitala arkiv innehållande skannade eller fotograferade bilder av äldre böcker, digitala manuskript samt digitala tryckfiler täcks vanligtvis inte av denna definition. Då e-boksutredningen har ett brett biblioteksperspektiv finns det dock skäl att inledningsvis beskriva de digitala bokrepresentationer som vanligtvis *inte* omfattas av e-boksbegreppet.

Bildfil

En digitalisering av ett analogt verk sker via skanning eller fotografering. Resultatet av ett skannat eller fotograferat verk består av bildfiler, exempelvis i formatet tiff. Bildfilerna är att likna vid ett fotografi och ger ingen möjlighet till textredigering. Genom OCR-läsning, en process där texten extraheras ur en bildfil, kan en redigerbar text framställas.

Process för konvertering från bok till digital bild

Bok -> skanning/fotografering -> bildfil

Textfil

En digital bildfil kan OCR-läsas vilket omvandlar bildens text till ett textdokument som därefter kan behandlas i till exempel ett ordbehandlingsprogram. En OCR-läsning från en bildfil kräver dock vanligtvis en manuell efterbearbetning då konverteringsprogrammen inte klarar att översätta till exempel, udda textformat, fotografier, grafer etc.

Process för konvertering från bok till textfil

Bok -> skanning/fotografering -> bildfil -> ocr-läsning -> korrektur textfil

Ett digitalt fött verk har initialt framställts i ett ordbehandlingsprogram. Författarens slutliga digitala manuskript är ett exempel på en textfil. Funktionaliteten ligger i den programvara som används för att göra dokumentet läsbart, exempelvis funktionaliteten som erbjuds i Microsofts programvara Word. Ett bokförlags tryckfil är ett annat exempel på en digital förlaga i textformat.

Böcker i digitala bild- och textformat har relevans i en diskussion kring e-böcker då de utgör potentiella e-böcker enligt den definition som här följer. Den tekniska utvecklingen av e-boken har gått snabbt, och för tydlighetens skull finns anledning att differentiera olika typer av e-böcker. I denna utredning definieras tre skilda e-boksbegrepp.

E-bok

Det som skiljer e-boken från de filtyper som redovisats ovan är att de möjliggör en funktionalitet som är jämförbar med eller som överträffar möjligheterna som en tryckt bok kan erbjuda. En e-bok definieras här som en textfil, som kan innehålla bilder och grafer, som gjorts om till ett publiceringsformat för att underlätta läsning på datorer och/eller läsplattor och smartphones. Funktionaliteter som en e-bok kan erbjuda är till exempel möjlighet att, bläddra, göra markeringar/understrykningar, lägga in bokmärken och skriva kommentarer. Dessa funktioner är beroende av vilka läsarprogram och läsplattor som används. En kommersiell e-bok är ofta försedd med någon typ av kopieringsskydd som till exempel DRM. Att skapa en e-bok från en digital förlaga kräver betydligt mindre resurser än e-boksproduktion utifrån en pappersbaserad förlaga. Processerna illustreras nedan:

1. Process för konvertering till e-bok - pappersförlaga

Bok -> skanning -> bildfil -> ocr-läsning -> korrektur -> textfil -> konvertering till publiceringsformat

2. Process för konvertering till e-bok - digital förlaga

Textfil -> konvertering till publiceringsformat

Utvidgad e-bok

En utvidgad e-bok erbjuder ett innehåll som går utöver e-bokens på så vis att ljud- och/eller videofiler är inbäddade i verket. Ett exempel på en utvidgad skönlitterär e-bok är appversionen (app är en förkortning för applikation och används i dagligt tal för tillämpningsprogram anpassade för så kallade smartphones) av Jack Kerouacs *On the Road* som utvecklats för iPhones (en typ av smartphone). När appen öppnas kan användaren välja att läsa i boken, se på kartor eller titta på fotografier. Det svenska företaget Publit som arbetar med att skapa e-böcker har märkt att förlagen allt oftare kommer med önskemål om att bädda in medier och/eller integrera sina e-böcker med webbtjänster som exempelvis Spotify eller Google maps. Den svenska utgivningen av utvidgade e-böcker i appform är fortfarande liten.

E-boksformatet ePub3 som inom kort förväntas bli den dominerande tekniska standarden har tagit höjd för integration av ljud och video. ePub3 formatet är också kompatibelt med formatet Daisy4 som används vid produktion av talböcker. Utveckling av den utvidgade e-boken närmar sig det som i den analoga världen brukar benämnas kombinerat material det vill säga böcker som levereras med ljud- och/eller videoinspelningar som bilagor.

E-bok som en del i ett kombinerat material

En e-bok, eller utvidgad e-bok kan också ingå som en del i ett kombinerat läromedel där e-boken tillsammans med fysiskt studiematerial och interaktivt nätbaserat studiematerial bildar en helhet. Det svenska förlaget Studentlitteratur ser en potential i utvecklingen av denna typ av lärande e-miljöer. Här upplöses e-boksbegreppet i betydelsen en från andra medier avgränsad enhet.

Teknisk utveckling

Avsnittet beskriver inledningsvis det konvergerande medielandskapet vari e-boken tillkommit och fortsätter att utvecklas, därefter redovisas den tekniska utvecklingen specifikt kopplad till e-boken.

Teknik-, medie- och apparatkonvergens

Teknikkonvergens innebär att skilda medietyper som text, ljud och bild skapas utifrån samma teknik. Idag produceras alla medietyper i huvudsak utifrån digital teknik. Oavsett vilken mediaform som framställs är slutprodukten filbaserad. Digitala filer kan lagras på en fysisk bärare eller överförs via streamingteknik.

Mediekonvergens innebär också att produktion av text, bild, ljud och video kan ske i kombinationer som är omöjliga i den analoga värden. Den utvidgade e-boken som innehåller text, bild, ljud och video är ett exempel på en multimedial produkt som visar på mediernas konvergens.

I den analoga medievärden behövdes inga tekniska hjälpmedel för att läsa en bok, medan exempelvis musik- och filmkonsumtion krävde sin särskilda apparatur. I den digitala erans initialskede fanns särskilda spelare för CD-skivor och ljudböcker och film/video konsumerades via DVD-spelare. Sedan en tid tillbaka har stationära och mobila datorer slagit igenom som spelare för alla slags medier, oavsett om det rör sig om böcker, musik, video, bild eller radio och TV. Genom utvecklingen av så kallade smartphones och surfplattor ökas portabiliteten ytterliggare. Utvecklingen mot att ett och samma verktyg kan användas för att spela upp olika former av medier är ett tecken på en apparatkonvergens. Ur ett e-boksperspektiv är det först med den senaste tekniken som e-bokens portabilitet överträffar pocketbokens.

Bredband

Utbyggnaden av bredband är av stor betydelse för utvecklingen av digitala tjänster och produkter. För att kunna erbjuda möjligheten att streama digitala medier krävs tillräcklig bandbredd, det samma gäller för möjligheten att ladda ned filer, eller för att möjliggöra interaktivitet i nätapplikationer. I Sverige finns en kraftfull bredbands-infrastruktur vilket ger goda förutsättningar för till exempel e-boken att etablera sig. Detta gäller köp och nedladdning av e-böcker liksom uppkoppling och streaming av e-böcker.

Läsverktyg för e-böcker

I de följande avsnitten beskrivs de vanligaste typerna av läsverktyg vid e-boksläsning.

Den stationära eller bärbara datorn är inte särskilt anpassad för e-boksläsning, men fungerar bra att använda för syftet, oavsett om det handlar om läsning av nedladdade filer eller läsning via streamingteknik.

En läsplatta är speciellt utformad för e-boksläsning. Tekniken som används gör att läsaren saknar bakgrundsbelysning, texten består av så kallat flytande bläck, vilket gör läsoplevelsen lik läsningen av en traditionell bok. Från början var läsplattorna svartvita och begränsade till läsning, men senare läsplattor är utrustade med färg, WiFi och 3G, vilket gör att de kan användas till mer än läsning. Det finns indikationer på att nya läsplattor kommer att utrustas med en funktion för att kunna spela upp videofilmer. Läsplattan har slagit stort i USA men är sällsynt i Sverige. Den mest omskrivna läsplattan är Amazon Kindle.

Surfplattor som iPad är ett mellanting mellan en dator och en smartphone. Surfplattorna är inte specifikt utformade för e-böcker utan för surfning och multimedieanvändning. Den stora skillnaden mellan surfplattan och läsplattan, ur ett läsandeperspektiv, är att surfplattan liksom datorn har en traditionell bakgrundsbelyst display. Surfplattan har ännu inte slagit ordentligt på den svenska marknaden. Försäljningen ligger relativt stabilt på drygt 20 000 plattor i månaden sedan hösten 2010.

Så kallade smartphones, som iPhone och olika Androidtelefoner är inte särskilt anpassade för e-böcker men används ändå som läsverktyg. Även smartphones är bakgrundsbelysta. Smartphones är den produkt som möjliggör e-boksläsning som ökar mest. Utredningen har funnit att få undersökningar omfattar e-boksläsandet i mobilen. Enligt ett pressmeddelande i juni 2011 från Telenor läser 6% av de som äger en smartphone e-böcker i mobilen.

För att läsa e-böcker i en surfplatta eller smartphone krävs särskilda läsarprogram som till exempel BlueReader eller Adobe Digital Editions. Det är också i läsarprogrammen som kopieringsskydden hanteras.

E-boksformat

Tidigare har i princip varje distributör och plattform haft ett eget format för sina e-böcker, men efterhand har fler och fler e-boksformat fallit bort i konkurrensen. Problemet att olika läsplattor kräver olika format är på väg att försvinna.

De mest populära formaten i dagsläget levereras av mjukvaruföretaget Adobe. Dessa format är ePub och PDF, där ePub dominerar. Adobe avser inom kort att lansera ePub3, ett format

som både förlag och distributörer ställt sig positiva till. En fördel ur ett förlagsperspektiv är att Adobes format stödjer både DRM och digital vattenstämpling (begreppen DRM och vattenstämpling förklaras i följande stycke), vilket i dagsläget är en förutsättning för att få acceptans från förlagen. ePub3 är också ett format som ger stöd för ljud och bild, vilket krävs för att skapa utvidgade e-böcker (se särskilt avsnitt). ePub3 är också kompatibelt med talboksformatet Daisy4.

DRM (Digital Rights Management) och vattenstämplar

DRM innebär att varje e-bok förses med en krypteringsnyckel och en ägarkod för filen. Ledande e-boksformat, som exempelvis Adobes PDF och ePub, stödjer DRM-kryptering. Med hjälp av DRM-teknik kan distributören styra filerna och tillse att åtkomsten är tidsbegränsad. Då distributörer lånar ut e-böcker till bibliotek kan DRM-krypteringen också utformas så att e-boken återgår automatiskt till distributören då lånetiden tagit slut. Det är genom DRM-kryptering som förlagen reglerar kopierings- och utskriftsmöjligheter.

Digital vattenstämpling är en teknik som används för att försvåra illegal kopiering av e-böcker. Digital vattenstämpling kan vara synlig eller osynlig. En synlig vattenstämpling kan visa sig som till exempel en logga i ett hörn av objektet/boksidan. Den osynliga vattenstämplingen ligger inbäddad i filens metadata så att informationen följer filen även vid olovlig kopiering. Vanligtvis består metadata av text som identifierar vem som äger rättigheterna till filen.

Aktörer

Syftet med avsnittet är att kortfattat beskriva aktörerna på den svenska e-boksmarknaden och aktuella frågeställningar för respektive aktör. Läsaren är självklart den viktigaste aktören och lite längre fram under avsnittet *Var är min e-bok - användarens perspektiv* tittar utredningen på e-boken ur ett användarperspektiv.

Forskningsbibliotek

Forskningsbiblioteken har sedan e-tidskriftens genombrott en vana vid att hantera elektroniskt material. Det gäller såväl avtal som tillgängliggörande. 2009 lade svenska forskningsbibliotek 75% av sin sammanlagda förvärvsbudget på e-resurser, och antalet framtagna textdokument under samma år var 5,6 miljoner. Antal initiala lån, nya lån samt omlån oräknade, var 3,2 miljoner. Forskningsbiblioteken har ett stort antal avtal med internationella leverantörer av e-böcker och utbudet av e-böcker på lärosätena är gediget. När det gäller e-boken har forskningsbiblioteken att hantera problem med olika typer av plattformar med skilda villkor för till exempel möjlighet till utskrifter och nedladdning. Vidare är det ett stort arbete att göra titlarna synliga och sökbara på ett bra sätt. Erfarenheten säger att så snart en titel syns och är sökbar så ökar användningen även om titeln inte varit efterfrågad tidigare. Likaså har behovet av svensk kurslitteratur stått på agendan en lång tid, eftersom hanteringen av tryckta kursböcker är kostsam och tidskrävande. Idag finns vissa titlar men inte någon affärsmodell som passar lärosätena.

För material som digitaliseras på det egna lärosätet finns ett behov av en nationell lagringsplats. När det gäller e-böcker som är fria upphovsrättsligt har lärosätena inte alltid några övergripande strategier kring tillgängliggörandet. Det sker ofta ad hoc, beroende på ämne och efterfrågan.

För gruppen specialbibliotek är det i många fall svårt att göra avtal kring e-material av ekonomiska skäl. Även digitalisering av egna unika titlar står högt på dagordningen.

Folkbibliotek

Svenska folkbibliotek tillhandahåller e-böcker via företaget Elib. I dagsläget finns det cirka 3000 titlar som går att ladda ner i olika format. De tillgängliga titlarna är företrädesvis nyutgivna svenska romaner. Antalet lån av e-böcker utgör cirka 1 procent av det totala antalet lån på folkbibliotek.¹ Den affärsmodell som Elib tillhandahåller beskrivs längre fram, men innebär i korthet att biblioteken betalar 20 kronor per utlånad e-bok. En aktuell frågeställning för folkbiblioteken är därför hur man ska budgetera för e-boksanvändningen med tanke på att biblioteken inte i förväg vet hur många lån som kommer att göras. En annan aspekt är antalet titlar som uppfattas som litet och begränsat. Det som efterfrågas på biblioteken är självklart nyutkomna titlar men efterfrågan är också stor på äldre och utgångna titlar liksom på översatta utländska titlar vilka i dagsläget inte finns tillgängliga som e-böcker.

Förlag / Författare

Svenska förlag producerar e-böcker, de stora förlagen gör hela produktionskedjan inom den egna organisationen medan de mindre köper tjänsterna. Som beskrivits tidigare är framställningen av en e-bok där förlagan är digital, som i fallet med nya böcker, relativt enkel medan framställningen av en digital bok från en äldre förlaga där produktionskedjan innefattar både arbete kring upphovsrätt och inskanning är betydligt mer komplicerad och tidskrävande och därmed även mer kostsam. På en marknad där lönsamheten redan är relativt låg blir alltså intresset hos förläggarna för den längre produktionskedjan av naturliga skäl inte så stort. E-böcker står idag för mindre än 1 procent av försäljningen.

När det gäller affärsmodeller börjar förlagen visa intresse för vad utredningen nedan kallar för OverDrive-modellen, eller exemplarsmodellen. Det är en modell som passar in i den nuvarande distributionsstrukturen för tryckta böcker.

Författarnas eget initiativ för att göra äldre titlar tillgängliga är företaget Dejavu som startades 2009 av Sveriges författarförbund och ett antal bokförläggare. Dejavu är en publiceringstjänst, inte ett förlag, för redan utgivna titlar där upphovsmän återtagit rättigheterna och titlarna inte längre finns i tryck. Böcker som publicerats genom Dejavu säljs hos den fysiska bokhandeln samt av nätbokhandeln.

Distributörer

¹ Diskussionen huruvida man kan låna en e-bok eller inte har förts i olika fora, se t.ex. Rasmus Fleichers blogg Copyriot: <http://copyriot.se/2011/03/09/om-omojligheten-av-att-lana-e-bocker/>

Elib är en svensk distributör av e-böcker. Elib ägs av fyra svenska förlag: Bonniers, Norstedts, Piratförlaget samt Natur och Kultur. Elibs affärsidé är att framställa och distribuera e-böcker. Elib har de flesta förlagen i Sverige som kunder. Förutom att leverera e-böcker till återförsäljare som till exempel Adlibris och Bokus har Elib också en plattform för bibliotekslån och en affärsmodell för de folkbibliotek som vill ansluta sig till plattformen.

Företaget Publit är främst en e-boksproducent, men distribuerar också e-böcker via iTunes, nordiska bibliotek och nätbokhandlare. Distributionen till biblioteken och nätbokhandeln sker i samarbete med Elib.

Återförsäljare

Svenska internet-bokhandlare säljer e-böcker och för ett par år sedan hade Adlibris en kampanj då man sålde läsplattor kombinerat med erbjudande som innehöll ett antal nyutgivna e-böcker.

KF media lanserade konceptet Dito på Bok & Bibliotek i september 2011. Konceptet innehåller en app som ska fungera för såväl läsplattor som smartphones med e-boksbutik och bokläsare. Under varumärket Dito kommer man att sälja läsplattor i Akademibokhandeln och ha en exponering av e-böcker i Bokus webbutik. Utbudet består inledningsvis endast av svenska e-bokstitlar.

Likaså lanserar Bokia eBokia – ett värdekort för e-böcker på Bok & Bibliotek. Kortet ska kunna köpas i Bokias butiker och användas i Bokias e-butik. ”Vi måste göra plats i butikerna för e-böcker”, säger Peter Orrgren, vd för Bokia, i ett pressmeddelande från den 21 september 2011.

Digitalisering

Syftet med detta avsnitt är att belysa gällande förutsättningar för digitalisering vid förlag och bibliotek samt visa på ett antal nationella och internationella digitaliseringsinitiativ gällande böcker.

Begreppet digitalisering, liksom begreppet e-bok, kan ha skilda betydelser beroende på i vilket sammanhang och av vilken aktör det används. Begreppet digitalisering används i vissa sammanhang för att beskriva den process där analogt material, till exempel en bok, via skanning eller fotografering konverteras till digitalt format. I denna utredning ges digitaliseringsbegreppet en vidare betydelse och innefattar hela processen från ursprungstext till digital publicering.

Digitaliseringsinitiativ - nationellt och internationellt

De större svenska förlagen som exempelvis Bonnierförlagen och Nordstedts digitaliserar i stort sett all ny skönlitteratur och en hel del sakprosa, det vill säga konverterar digitala manuskript till ett e-boksformat. Parallellt pågår en viss digitalisering av äldre verk som inte längre finns i tryck. Förlagen köper digitaliseringstjänsten från Elib eller Publit, alternativt digitaliserar de själva i de fall de innehar kompetensen. Den sammanlagda kostnaden för att

digitalisera en bok som endast finns i pappersform ligger runt 5-10 000 per titel. Då e-boken ännu inte slagit i Sverige är det ekonomiska incitamentet för digitalisering av äldre titlar litet hos samtliga förlag, men särskilt för små förlag med begränsade resurser.

Vad gäller bibliotekens digitalisering har diskussionerna i olika europeiska forum hittills mest rört digitalisering vid forsknings- och universitetsbibliotek. Situationen för allmänheten och folkbiblioteken har inte rönt något större intresse. Inom ramen för EBLIDA, the European Bureau of Library, Information and Documentation Associations, förbereds nu ett lobby paper för de som arbetar med e-boksfrågan. Detta är det första steget för att i europeiskt sammanhang synliggöra allmänhetens intresse av e-boksutlåning.

Bibliotekens förutsättningar för digitalisering skiljer sig radikalt från förlagens genom att de i stor utsträckning saknar rättigheterna till sitt material. För bibliotekens dominerar två huvudsakliga skäl för att konvertera analoga samlingar till digitalt format. Det ena är bevarandeskålet, i de fall originalen är hotade, och det andra skälet är att öka tillgängligheten till samlingarna. Tillgängligheten begränsas ofta av upphovsrättsliga skäl.

Norge har dock kommit långt i sitt digitaliseringsarbete. Nationalbiblioteket har bevarandedigitaliserat mer än 120 000 böcker de senaste två åren. Den fysiska boksamlingen består av 450 000 titlar och målet är att allt ska digitaliseras. Nationalbiblioteket erbjuder tjänsten Bokhylla.no där 48 000 böcker från 1690-, 1790, 1890 och 1999-talen gjorts tillgängliga i digital form.

Ett exempel på samarbeten mellan förlag, folkbibliotek och e-boksframställare är Stockholms stadsbiblioteks e-boksproduktion som gjorts i samarbete med Vertigo förlag och e-boksproducenten Publit. Projektet har resulterat i ett antal titlar som kan laddas ned utan kostnad direkt från stadsbibliotekets hemsida.

Ett exempel på ett ideellt digitaliseringsprojekt är Projekt Runeberg. Projektet som startade 1992 bedrivs i projektform från Linköpings universitet. De verk som digitaliseras är äldre titlar som inte längre är upphovsrättsligt skyddade, exempelvis verk av Selma Lagerlöf, Viktor Rydberg och August Strindberg. E-böckerna är fritt tillgängliga via internet.

I ett internationellt perspektiv finns flera framgångsrika samarbeten mellan ideella organisationer och bibliotek. Project Gutenberg är ett ideellt projekt som arbetat med digitalisering av böcker med utgången upphovsrätt. I juni 2011 hade projektet lagt ut 36 000 e-böcker på internet, i ett antal vanliga e-boksformat, fritt tillgängliga att ladda ner. I USA har Internet Archive tillsammans med bland andra Library of Congress gjort en omfattande digitalisering av äldre böcker.

Initiativet Google book search är ett exempel på samarbete mellan en kommersiell aktör och bibliotekssektorn. Googles satsningar på bokdigitalisering är också ett exempel på hur komplexa frågor kring upphovsrätt och tillgängliggörande är. Google har digitaliserat drygt tio miljoner böcker, men det är osäkert hur villkoren för accessen till dessa kommer att se ut i framtiden.

Ett intressant projekt där initiativet tagits på politisk nivå återfinns på Island. Islands kulturminister och riksbibliotekarien diskuterar möjligheten att digitalisera hela den isländska litteraturen om cirka 50 000 titlar och göra den tillgänglig för alla. Flera aktörer har visat intresse för projektet, bland andra Internet Archive. De isländska biblioteken har erbjudit sig

att administrera projektet. I syfte att balansera intressena mellan å ena sidan förläggare och författare och å den andra sidan allmänhetens intresse av fri tillgång till litteraturen talas om ett digitalt lånesystem som begränsar tillgången till en (1) samtidig låntagare per e-bok. Om visionen blir verklighet kan Island bli det första landet i världen som har sitt lands kompletta litteratur tillgänglig digitalt.

Ett annat exempel på politiskt initiativ återfinns i Sydkorea. Den sydkoreanska marknaden för e-böcker har, tack vare snabb och utbredd bredbandsuppkoppling tillsammans med politiskt stöd, vuxit ordentligt under senare år. Den sydkoreanska regeringen har som mål att allt skolmaterial ska vara åtkomligt i digital form till 2015. Detta initiativ är ett naturligt steg då många grundskolor redan 2008 hade en stor del av sitt material digitalt. Regeringen räknar med att initiativet kommer att kosta 2,2 miljarder dollar, där merparten går till att subventionera köp av läsplattor.

Open access till vetenskapliga monografier

Med open access menas att vetenskapliga resultat görs fritt tillgängliga på internet. Det handlar främst om vetenskapliga artiklar, avhandlingar och rapporter men kan även röra sig om böcker, forskningsdata och metadata. Fri tillgång betyder att upphovsmannen ger alla rätt att läsa, ladda ned, kopiera och sprida verket i digital form. Full hänsyn tas till författarens lagstadgade ideella upphovsrätt. Det finns två vägar för open access-publicering av artiklar, genom open access-tidskrifter eller genom parallellpublicering i ett öppet arkiv.

Open access har sitt ursprung i en rörelse bland forskare, bibliotekarier och andra som velat utnyttja internets potential för ett system för vetenskaplig kommunikation, som är öppnare, effektivare och billigare. Man trycker starkt på att resultaten från forskning finansierad av offentliga medel också ska vara fritt tillgänglig för alla.

Open access-modellen vinner mark globalt och har starkt stöd från universitet, forskningsfinansiärer, akademier och även regeringar. Inte minst har EU gett ett tydligt stöd för open access, både genom att formulera policy och att vidta konkreta åtgärder, som att ställa krav på fri tillgång till forskningsresultat inom det sjunde ramprogrammet och att stödja utvecklingen av infrastruktur. Idag beräknas 20 - 25 % av den årliga utgivningen av vetenskapliga artiklar vara fritt tillgänglig och denna andel växer snabbt.

Fokus för open access-rörelsen har legat på den vetenskapliga artikeln. Men under de senaste åren har det även kommit fram open access-initiativ som rör böcker. Tyngdpunkten ligger på humaniora och samhällsvetenskap, där den vetenskapliga monografin spelar en central roll för att förmedla vetenskaplig kunskap. Så har till exempel EU gjort en stor satsning med projektet OAPEN (Open Access Publishing in European Networks), som vill göra nya vetenskapliga monografier inom humaniora och samhällsvetenskap fritt tillgängliga på nätet.

Även i USA finns det många initiativ för att främja open access-utgivning av vetenskapliga monografier. I juni 2011 beslöt the National Akademisk Press att göra samtliga titlar i sin katalog med 4000 vetenskapliga monografier fritt tillgängliga på nätet

Affärsmodeller för bibliotek

Nedan följer en genomgång av de vanligast förekommande affärsmodellerna tillsammans med exempel på företag som stödjer dessa affärsmodeller.

Förvärvsmodellen/OverDrive-modellen

Denna modell har stora likheter med den traditionella processen kring inköp av fysiska böcker. Biblioteken köper en e-boktitel som liksom ett fysiskt exemplar endast kan lånas ut till en låntagare åt gången. För att låna ut fler kopior samtidigt måste biblioteken köpa fler exemplar av e-boken. Vissa distributörer ger dock biblioteken valet att, till en högre avgift, låna ut flera kopior samtidigt. En variant av modellen ger möjligheten att låna ut till flera användare samtidigt men istället sätts ett tak över hur många utlån som får göras totalt under ett år. När utlåningen slagit i taket kan inte exemplaret utlånas förrän året tagit slut och utlånen nollställs. Denna funktion är tänkt för till exempel skolbibliotek där en e-bok används som kurslitteratur. Förvärvsmodellen stöds i olika utföranden och med olika villkor av flertalet internationella aggregatorer, som exempelvis OverDrive, Ebrary, MyiLibrary och EBSCO. Modellens huvudsakliga fördel är att biblioteken har kontroll över kostnaderna.

Prenumerationsmodellen och Big Deals

Vid prenumeration på en aggregators utbud betalar biblioteken en årlig avgift för att få tillgång till titlarna som finns i sortimentet. Villkoren varierar beroende på aktör men ofta är det möjligt att låna ut titlarna parallellt till flera låntagare utan extra avgifter. En vanlig betalningsform är istället att biblioteket betalar ett årligt belopp baserat på antalet potentiella låntagare. Exempelvis är avgiften högre för ett universitetsbibliotek med 15 000 studenter än för ett bibliotek med 10 000 studenter. Modellen erbjuds i olika utformningar av bland annat Ebrary, MyiLibrary och EBSCO.

En variant av prenumerationsmodellen kallas ”Big Deals” och tillämpas främst för e-tidskrifter. I Big Deals är det enhetligt urval av titlar som styr, det vill säga ämnespaket, serier eller stora delar av utbudet hos förlag som Elsevier och Springer. Paketet motsvarar oftast ett eller fler ämnesområden som biblioteken förvärvar inom. Åtkomst till materialet är baserat på IP-igenkänning. Det är en modell som internationellt används av forskningsbibliotek och också den modell som används av Kungliga biblioteket

Prenumerationsmodellens stora fördel är att biblioteket inte behöver köpa in titlar utan att veta hur efterfrågan ser ut. Modellen är anpassad för till exempel kurslitteratur, lagböcker, uppslagsverk och guideböcker som efterhand blir obsoleta. En annan fördel är att ett framförhandlat pris gäller hela året och inkluderar de titlar som läggs till i databasen under året. Biblioteket saknar dock kontroll över vilka titlar som finns vid ett givet tillfälle då beståndet löpande ändras, och vissa titlar kan tas bort ur sortimentet. Prissättningen kan också vara svår att utvärdera då antalet aktiva låntagare kan skilja sig stort från antalet med lånekort. Utlåningen skiljer sig också från bibliotek till bibliotek vilket försvårar schablonprissättning.

Låntagarmodellen

Låntagarmodellen eller användarstyrt förvärv (på engelska Patron Driven Acquisition, PDA) har slagit genom främst på den anglosaxiska biblioteksmarknaden. Modellen går ut på att

låntagarna ges access till en databas där de kan söka efter titlar för utlån. När användaren aktiverat ett lån får biblioteket information om detta och kan välja mellan att köpa in boken eller göra den tillgänglig för korttidslån. Efter ett givet antal utlån måste biblioteken köpa in boken om de fortsatt ska kunna erbjuda boken till sina låntagare. Modellen erbjuds av bland annat Ebrary, MyiLibrary, EBL och EBSCO. I slutet av juni 2011 meddelade även OverDrive och 3M att modellen ska kunna erbjudas inom kort.

Fördelarna är i stort desamma som för Förvärvsmodellen, samt att biblioteken minskar risken att köpa in böcker som inte lånas. Även nackdelarna är desamma som för förvärvsmodellen. Det är även svårt att veta om böckerna kommer att vara efterfrågade på lång sikt eller om de bara efterfrågas under en kort period.

Utlåningsmodellen/Elib-modellen

Modellen tillåter ett obegränsat antal samtidiga utlån där biblioteken betalar en bestämd summa per utlån. Detta gör affärsmodellen attraktiv för böcker med låg efterfrågan, då biblioteken slipper väga inköpskostnaden mot popularitet. Biblioteket har inga inköpskostnader och behöver inte lägga resurser på att selektera titlar utifrån efterfrågan. Nackdelar med systemet är att det blir dyrt för topplisteböcker som lånas ut ofta. Denna modell är den som svenska Elib erbjuder biblioteken.

Det amerikanska företaget LibraryIdeas lanserade modellen i slutet av juni 2011. Tjänsten kallas Freader och erbjuder tillgång till 20 000 titlar från 16 förlag.

Spotify-modellen

Under juni 2011 lanserade spanska företaget 24Symbols.com en betaversion av en tjänst som har stora likheter med svenska Spotify, en streamingtjänst för musik. Tjänsten består liksom Spotify av en reklamfinansierad gratisversion och en betalversion med fler funktioner. E-böckerna från 24Symbols kan inte laddas ned utan kan endast streamas, vilket innebär att en uppkoppling mot internet är en förutsättning för att nå tjänsten. 24Symbols kommer inom kort släppa applikationer till iPad, iPhone och Android, vilket krävs för att öka tillgängligheten och göra den intressant som utmanare till befintliga leverantörer. Tjänsten är tätt knuten till sociala medier där användaren uppmuntras till att dela rekommendationer och topplistor. Initialt består 24Symbols av tusentalet klassiska och skönlitterära titlar från mindre förlag. Enligt egen utsago ligger företaget dock i förhandlingar med större förlag.

Genom att betala förlagen per sida av varje bok som en användare läser innebär tjänsten nya möjligheter att föra statistik. Istället för verktyg som bara mäter antal köp eller utlån av en bok kan 24Symbols lista hur många sidor som läses, hur lång tid det tar och om det finns några mönster i läsbeteendet kring olika genrer, författare etc. Intresset för tjänsten har varit mycket stort internationellt, både i traditionell media, sociala medier och i bokvärlden generellt.

Tjänsten kan skapa en statistik kring läsvanor som kan få stor inverkan på branschen i stort. Då plattformen är så pass nylanserad går det inte att utvärdera tjänstens faktiska inverkan. En nackdel för bibliotek är att tjänsten inte riktar sig till bibliotek utan direkt till konsumenterna.

I nuläget stöds modellen endast av 24Symbols.com. I svensk bokhandel nr 14/2011 lyfts dock det svenska företaget Lifty fram som en ny aktör på området. Athina uppges också förbereda en introduktion av modellen på den amerikanska marknaden.

KB: licenser och open access

KB:s arbete med licensavtal för e-resurser

KB bedriver en licensverksamhet som tecknar centrala licensavtal för vetenskapliga elektroniska tidskrifter och databaser. Idag kan svenska universitet och högskolor ansluta sig liksom bibliotek vid icke-akademiska offentliga forskningsinstitutioner. Sammanslutningen av deltagande bibliotek kallas för BIBSAM-konsortiet.

Avtalen måste uppfylla vissa grundkrav som KB har sammanställt utifrån bibliotekens behov. Kostnader för avtalen omfördelas och distribueras på de bibliotek som deltar i de specifika avtalen. Utgångspunkten för omfördelning av kostnader är tidigare prenumerationer, antalet heltidsstudenter och antalet heltidsanställd undervisande personal/forskare inom alla eller specifikt utvalda ämnesområden.

Affärsmodellen ”Big Deal”, som beskrivits ovan, vilken används för e-tidskrifter är en modell som biblioteken inte önskar att tillämpa på e-böcker eftersom bokinköp oftast initieras av undervisande personal och på begäran av forskare och studenter. E-böcker köps företrädesvis in på titelnivå och biblioteken är hänvisade till aggregatorer och bokhandeln. Förlagens ämnessamlingar är för stora och därmed för kostsamma. Det är uteslutande med enskilda förlag som avtal tecknas idag, inte med aggregatorer, eftersom det är möjligt att göras genom direktupphandling.

För e-böcker behövs således andra affärsmodeller och troligen också fler alternativ beroende på ämnesområde, behov, målgrupp, användningsnivå, typ av litteratur (kärnsamling, kurslitteratur, referenslitteratur, svensk och utländsk skönlitteratur etc.).

Licensverksamheten vid KB har idag lång erfarenhet av att samordna BIBSAM-konsortiet och av att verka som en samlad röst och kravställare för de deltagande biblioteken gentemot förlag och innehållsleverantörer. Med det utökade uppdrag KB har sedan 2011, vilket omfattar att främja samordning och utveckling inom hela bibliotekssektorn, kommer verksamheten att utvidgas för att möta behoven från andra typer av bibliotek, så som folk- och skolbibliotek.

KB:s roll för open access i Sverige

I Sverige bidrar forskare, lärosäten, bibliotek och forskningsfinansiärer till den pågående omställningen till en open access-modell genom att ställa krav på open access-publicering, genom att bygga upp öppna publikationsarkiv och ge ut open access-tidskrifter. Detta arbete samordnas och får stöd genom programmet OpenAccess.se. Programmet är en plattform för samverkan för Kungliga biblioteket, Sveriges universitets- och högskoleförbund, Vetenskapsrådet, Kungl. Vetenskapsakademien, KK-Stiftelsen och Riksbankens

Jubileumsfond, som alla är företrädare i styrgruppen. KB står som huvudman för administrationen och den huvudsakliga finansieringen av programmet.

I Sverige saknas än så länge några större initiativ för att främja open access till monografier. Svenska forskare som får bidrag från Vetenskapsrådet väljer ofta att publicera sig på utländska kommersiella förlag. De svenska kommersiella vetenskapliga förlagen är relativt små, har vanligen ingen strikt vetenskaplig kvalitetskontroll och en blygsam marknadsföring, samt får sin utgivning till stor del finansierad genom de bidrag forskarna tar med sig från forskningsråd, stiftelser etc. Det borde finnas goda förutsättningar att främja en ökad fri tillgänglighet av vetenskapliga monografier från svenska förlag genom att knyta open access-krav till tryckbidragen från Vetenskapsrådet och andra finansiärer.

Var är min e-bok? Användarens perspektiv

Hur ser läget ut för den som vill läsa en e-bok i Sverige? Det beror naturligtvis på vem man frågar. För den som vill läsa en nyutkommen svensk roman på svenska finns det ett antal titlar att välja mellan antingen som lån eller som köp. Oavsett om man vill låna eller köpa titeln är det företaget Elib som är distributör. Den som vill köpa en e-bok kan göra det via någon av nätbokhandlarna. Böckerna går att få i ett antal olika format. E-boken kostar ungefär lika mycket som den tryckta inbundna boken. Ingen av de större nätbokhandlarna gör idag någon ansats till att lyfta fram e-boken, men man hittar den i anslutning till den tryckta boken. Att gå in i en fysisk bokhandel för att få prova på att använda en e-bok är inte så lätt.

Vill man istället låna en e-bok slussas man automatiskt in på Elibs sidor från sitt eget folkbiblioteks webbsida. Det är en ganska omständlig procedur att få hem boken till sin läsare, men det går.

För den läsare som istället vill läsa en svensk roman som har några år på nacken blir det betydligt svårare att hitta titeln såväl för köp som för lån. Äldre titlar finns inte i Elibs sortiment vare sig för lån eller för distribution till återförsäljare. Har man tur finns kanske någon intressant titel finns att tillgå via något av de svenska digitaliseringsprojekten som till exempel projekt Runeberg. Sammantaget kan man säga att för den som vill läsa en äldre utgången titel så är möjligheterna starkt begränsade, och i de fall titlar finns så är de inte alltid lätta att hitta. Därtill saknas också den översatta utländska litteraturen, då förlagen inte finner någon ekonomi i att ge ut dessa titlar som e-böcker.

När utredningen istället tittar på situationen för en forskare vid ett större lärosäte så ser tillgången till e-böcker annorlunda ut. En forskare på ett stort universitetsbibliotek har idag tillgång till ett stort antal titlar vetenskapliga e-böcker via avtal med internationella förlag och aggregatorer som det egna universitetsbiblioteket slutit. På lärosätena får den forskare som önskar ett inköp av en viss titel boken i e-format om han eller hon så vill. Forskaren har förutom enskilda e-böcker även tillgång till textarkiv där hela eller delar av e-böcker blandas med tidskriftsartiklar och tänker kanske inte alltid på att det är en text från en e-bok som används. Den vetenskapliga läsningen innebär alltid sökningar i stora textarkiv, så e-boken som sådan är inte revolutionerande. Vanan vid elektroniska tidskrifter och databaser finns sedan länge, likaså vanan att det är universitetsbiblioteket som tillhandahåller det elektroniska materialet.

För en student på ett lärosäte är tillgången till e-böcker varierande beroende på ämne. Att ha all kurslitteratur i digital form är fortfarande ofta på projektstadiet. Svensk kurslitteratur i digital form finns inte att låna via lärosätens bibliotek, men viss svensk kurslitteratur, i dagsläget cirka 600 titlar finns att köpa. Användarundersökningar visar att studenterna fortfarande föredrar den tryckta boken framför e-boken och att det är bara när tentan närmar sig och behovet av en viss text blir akut som e-boken blir populär.

Att plattformarna för e-böckerna ser olika ut och har olika villkor är förstås ett problem för studenterna liksom det faktum att all kurslitteratur inte finns på ett och samma ställe, vare sig fysiskt eller digitalt. Utredningen har inget mått på hur många studenter som äger en läsplatta och så länge det inte går att ladda ner all kurslitteratur i ett svep på läsplattan är det kanske tveksamt om en student gör den typen av investering.

Bland gymnasieelever är pocketboken fortfarande det populäraste formatet för läsning av skönlitteratur. Efterfrågan på e-böcker eller användningen av e-böcker via skolbiblioteken är än så länge blygsam. Eleverna vill kunna bläddra i romanerna och se hur mycket man har kvar att läsa och välja en bok utifrån hur tjock den är. Låna en e-bok via folkbiblioteket verkar krångligt, eller som gymnasiebibliotekarien sa: ”Dom är mer vana att gå till Pirate Bay!”

När det gäller läromedel för grundskola och gymnasium finns idag ett antal läromedel online. De förlag som producerar den här typen av läromedel tillhandahåller ofta ett helt paket som kan innehålla både en tryckt bok och samma text i e-boksformat, men också webbsida där det finns kringmaterial till boken såsom övningsuppgifter, facit, ljud- och bildfiler. Den här typen av läromedel produceras bl.a. av Studentlitteratur i ämnen som svenska och historia.

Utredningen har inte hittat något material som visar vad människor egentligen läser på sina läsplattor och i sina mobiler. Kanske är det många som redan idag köper sina e-böcker via Amazon, FNAC eller andra utländska distributörer och läser i sina mobiler och på sina läsplattor. Undersökningar av kulturvanor i Sverige ställer ännu inte frågan om och hur man läser en e-bok.

Internationell utblick

Universitet och högskolor agerar i stor utsträckning på en internationell marknad. E-bokshanteringen är huvudsakligen inriktad mot distributörer som Ebrary, Dawson eller mot stora förlag som Springer och Elsevier. Då villkoren för universitets- och högskolebiblioteken är sig relativt lik världen över har den internationella utblicken folkbibliotekens internationella motsvarigheter i fokus.

Utblicken innefattar USA, Storbritannien, de nordiska länderna samt Nederländerna.

USA

USA har längst erfarenhet av e-böcker, och intresset från både företag och allmänhet är faktorer som drivit på utvecklingen av e-boksmarknaden. Ett antal stora företag konkurrerar genom att erbjuda skilda tekniska plattformar. En nyligen publicerad rapport visar att inom genren skönlitteratur för vuxna utgjorde e-boksförsäljningen 13,6 % under 2010.

Förutom spridningen av smartphones och surfplattor såsom Apples iPad och Samsungs Galaxy Tab, har även läsplattor som Amazons Kindle ökat tillgängligheten för e-böcker. Satsningen på försäljningskanaler som Amazon Kindle Store för e-böcker, en kanal som kan liknas med iTunes Musik Store, har starkt bidragit till det ökade intresset.

Amazon har, utöver försäljning av e-böcker, i samarbete med företaget OverDrive utvecklat en bibliotekstjänst där böcker kan lånas till Kindle-läsare. Tjänsten kommer initialt att finnas tillgänglig på cirka 11 000 bibliotek i USA. Om tjänsten är tänkt att lanseras i andra länder är oklart.

Den dominerande modellen för e-bokslån i USA utgår från företaget OverDrives plattform och bygger på förvärvsmodellen, det vill säga att biblioteken köper in titlar som lånas ut enligt de principer som gäller för fysiska böcker.

Storbritannien

Storbritannien är det land som efter USA har kommit längst i e-boksutvecklingen. Enligt en artikel i Svensk bokhandel nr 10/2011 stod försäljningen av e-böcker i Storbritannien för 6% av förlagens totala försäljning.

I april 2011 tillhandahöll en fjärdedel av landets kommuner e-bokslån. Den vanligaste affärsmodellen är att varje bibliotek betalar en licens som ger biblioteket rätt att låna ut en e-bok obegränsat antal gånger. Biblioteket ansvarar för att e-boken endast kan nedladdas till ett läsverktyg och att e-boken under lånetiden är otillgängligt för andra låntagare.

Under senare tid har diskussionen fokuserats kring användarstyrt förvärv alternativt Big Deals.

Danmark

När de danska biblioteken köper en fysisk bok kan den utlånas hur många gånger som helst. Författarna får ersättning i form av en statlig ”författerpenge”. För e-böcker gäller däremot att biblioteken betalar en avgift för varje enskilt utlån. Liksom i Sverige har det under en längre tid pågått samtal mellan den danska motsvarigheten till Svensk biblioteksförning och de danska förläggarna kring en ny modell. Samtalen har lett till att en ny modell ska testas och utvärderas efter ett år. Till skillnad mot tidigare modell, där ett utlån kostade biblioteket 17 danska kronor, innebär den nya modellen en differentierad avgift på mellan 14-18 danska kronor.

Finland

Det finns flera distributörer som tillhandahåller e-böcker till biblioteken i Finland. Elib finns i finlandssvenska områden, till exempel vid Fredrikabiblioteken i Österbotten. Elib erbjuder i huvudsak e-böcker på svenska. För att låna via Elib krävs ett lånekort från något av de biblioteken som använder Elib.

De allmänna åländska biblioteken prenumererar gemensamt på Elib. För att läsa Elibs e-böcker krävs ett lånekort på ett åländskt bibliotek.

Norge

Utlåning av e-böcker vid folkbiblioteken har nyligen prövats i liten skala och i projektform. Buskeruds fylkesbibliotek har i samarbete med ett av de större norska förlagen just avslutat en försöksperiod med utlån av e-böcker, ett projekt som finansierats med hjälp av norska nationalbiblioteket. Försöksverksamheten har fortsatt efter testperiodens utgång och utvärderas i skrivande stund (september 2011). Projektet har utgått från en modell där biblioteket köper rättigheterna till ett verk och sedan kan låna ut det till flera samtidiga användare. Endast cirka 60 äldre titlar finns att välja bland.

Samtal om möjligheten för norska folkbiblioteks möjligheter att låna ut e-böcker pågår sedan våren 2011 mellan Norsk biblioteksforening och de norska förläggarna. Ännu har ingen överenskommelse uppnåtts. Båda parterna vill dock i någon form se utlån av e-böcker vid norska bibliotek.

Norsk biblioteksforening har nyligen tillsatt en intern arbetsgrupp som ska arbeta fram en ”önskelista” över de villkor biblioteken önskar gällande e-boklånen. Norsk biblioteksforening förväntas godta en exemplarmodell för nya böcker och topplistas böcker, medan de av ekonomiska skäl önskar en annan affärsmodell för böcker som sällan lånas ut. Det är i nuläget oklart när de kommande förhandlingarna kommer att vara avslutade. Förhoppningen är att det ska ske under tidig höst 2011.

Island

I Nordens hus bibliotek i Reykjavik är det från och med den 14 april 2011 möjligt att via Elib låna e-böcker på svenska. Nordens hus bibliotek blev därigenom det första av de allmänna isländska biblioteken som erbjuder tillgång till e-boksdistributören Elib. Den som har ett lånekort kan ladda ner e-böcker till sin läsplatta eller dator och lyssna på svenska ljudböcker strömmat över nätet.

Nederländerna

I Nederländerna finns ett nationellt erbjudande om att låna ett begränsat antal titlar av e-böcker som biblioteken inköpt med licens. Förhandlingar pågår om att inleda försöksverksamheter för att testa olika affärsmodeller under ett par års tid. Enligt Marian Koren (Secretary/Director Netherlands Library Forum) är det i dagsläget oklart om när dessa förhandlingar kommer att vara avslutade, även om förhoppningen är att det ska kunna ske under 2011.

3. Diskussion kring problem och lösningar

E-boken behöver en struktur

Utredningen anser att det finns ett antal frågor som behöver lösas om utvecklingen och användningen av e-boken på bred front ska ta fart i Sverige. Utredningen menar vidare att det saknas en struktur som gör att marknaden för e-boken kan utvecklas. Exempel på hur en struktur byggts upp är försäljningen av e-böcker i USA, där Amazon stått för lanseringen av en läsare och erbjudanden kring e-böcker via sin webbutik som lyft fram e-boken. I Frankrike har FNAC gjort samma sak och i Tyskland Thalia. De personer som utredningen intervjuat har också talat om behovet av en struktur, var och en utifrån sitt perspektiv. I Svd Näringsliv den 21 september 2011 säger Mattias Fyrenius, strategi och utvecklingsdirektör på KF Media att tre beståndsdelar behövs för att få igång e-boksanvändningen: ”utbud av e-böcker, en fungerande infrastruktur med smidiga läsplattor och en stor och stark aktör som driver marknaden”. Utredningen menar att biblioteken också har en viktig del i strukturen.

Den tryckta boken är väldigt populär och fungerar bra för alla aktörer, inklusive läsaren. Det får till följd att ingen egentligen är motiverad att driva marknaden. Aktörerna saknar än så länge tillräckliga incitament.

Det finns ett antal generella problem med e-boken som berör alla aktörer och det finns ett antal mer specifika problem som rör enskilda aktörer. Det finns även områden där aktörernas ståndpunkter står i motsatsförhållande till varandra. Alla dessa problem förhindrar mer eller mindre den struktur för e-boken som efterlyses.

Generella problem

Exempel på generella problem är teknik och distribution. Tekniken är ny med smartphones, surfplattor och läsplattor och många användare saknar kunskap om hur man gör för att ta del av e-böcker. Distributionen är inte inkörd och såväl producenter som distributörer och bibliotek trevar sig fram mot fungerande modeller.

Ett centralt problem som gäller alla aktörer är tillgången till titlar. Utbudet av e-böcker på svenska är väldigt litet. Det rör sig i dagsläget om cirka 3000 titlar. Det gör att motivationen minskar bland användarna när det gäller att lära sig ny teknik, men också motivationen att förbättra teknik och distribution minskar.

För alla typer av bibliotek finns också frågan kring hur man ska hitta en strategi för att på ett kostnadseffektivt sätt tillgängliggöra fria e-böcker.

Specifika problem bland aktörerna

Förlagen är oroliga för piratkopiering av e-böcker och ser paralleller till utvecklingen inom musikindustrin. Att ge ut äldre titlar är en kostsam process vilket gör förlagen tveksamma. Efterfrågan på äldre titlar förväntas inte vara tillräckligt stor för att motivera satsningen. Det får till följd att författarnas äldre verk fastnar i förlagens icke digitaliserade kataloger.

Ett problem för forskningsbiblioteken är att olika typer av plattformar har olika villkor för användning. Det gör det komplicerat och mindre tilltalande med e-böcker för användarna. Svensk kurslitteratur i digital form för lån via lärosätenas bibliotek är också en fråga som saknar lämplig lösning. Konsekvenserna av att vara så kallade hybridbibliotek är ett problem för många forskningsbibliotek. Hybridbibliotekets dilemma är att man lägger stora summor på avtal för e-resurser samtidigt som man hanterar en stor mängd tryckta böcker och även om många forskningsbibliotek gallrat på hyllorna och sagt upp lokaler så kräver hanteringen av fysiska böcker stora resurser.

För folkbiblioteken innebär e-böcker nya kostnader som läggs ovanpå en redan ansträngd förvärvsbudget. Forskningsbiblioteken fick skära ner på det tryckta materialet för att finansiera e-materialet, frågan är hur folkbiblioteken kan hantera den omställning som förmodligen krävs budgetmässigt och organisatoriskt.

Sjukhusbiblioteken har ofta en dubbel roll i det att man både är ett forskningsbibliotek och ett patientbibliotek. Forskningsbiblioteksdelen behöver tillgång till bra avtal med leverantörer av relevanta e-böcker medan patientdelen behöver tillgång till svensk skönlitteratur i e-format.

För specialbiblioteken är frågan kring digitalisering central. De unika verk som finns i specialbibliotekens samlingar behöver digitaliseras för att underlätta hantering och tillgänglighet.

För läsaren är problemet att han eller hon vill ha mer till ett acceptabelt pris, helst kanske gratis? Det räcker kanske inte heller att det går snabbt att få tillgång till en nyutgiven titel som e-bok? Som konsument vill man ha något mer, som t.ex. ett intressant kringmaterial, ljud eller bildfiler, för att välja e-boken framför den tryckta.

Aktörernas ståndpunkter står mot varandra

Mest problematiskt blir det när aktörernas ståndpunkter står i motsatsförhållande till varandra. Ett sådant område är affärsmodeller för folkbibliotek. Folkbiblioteken är idag missnöjda med Elib-modellen och önskar sig fler och mer flexibla modeller medan förläggarna riktar intresset mot OverDrive-modellen som är mer begränsande.

Biblioteken vill erbjuda e-boken med all dess potential men förlagen vill inte ha en situation där läsaren vänjer sig vid att läsa e-böcker gratis via biblioteken. Författaren blir klämd mellan dessa olika intresseinriktningar.

Folkbiblioteken hamnar i en rävsax när det gäller e-böckerna, säger Kungliga bibliotekets forskningschef Pelle Snickars i SvD den 23 september 2011. Han menar att folkbiblioteken står för en demokratisk utopi när de vill tillgängliggöra e-böcker och att de på det sättet blir ett hot mot hela branschen.

Lösningar, finns dom?

Vilka tänkbara lösningar finns då på de problem utredningen visat på? Det finns anledning att tro att teknikrelaterade handhavandeproblem kommer att minska när smartphones och surfplattor blir var mans (och kvinnas) egendom.

Konsumenterna/användarna kan bli de som driver på ett ökat utbud av e-böcker. Troligtvis kommer även andra kommersiella aktörer som telekombolag att se ett intresse i att fylla tjänster med nytt innehåll.

Om/när efterfrågan på e-böcker ökar kommer det att vara mer intressant för förlagen att digitalisera äldre titlar. Svenska förlag kommer att digitalisera utgångna titlar då efterfrågan blir tillräckligt stor och kopieringsskydden tillräckligt säkra.

Vidare tror utredningen att när e-boksutgivningen ökar blir det ett tryck på såväl producenter som distributörer och bibliotek att omfördela de interna resurserna till e-bokens förmån i förhållande till den tryckta boken. Forskningsbiblioteken har redan omfördelat sina medel för att satsa på det digitala materialet och folkbiblioteken kommer att göra någon form av omstrukturering eller omprioritering.

Att en ny typ av läromedel börjar användas i grund- och gymnasieskolan gör att skolbiblioteket slipper en krävande hantering av tryckta läromedel och få mer tid till kvalificerad handledning i informationssökning. Läromedel online för grund- och gymnasieskola blir en ny affärsmöjlighet för förlagen och gymnasieungdomar blir på längre sikt vana vid att tillgodogöra sig läromedel i elektronisk form. Det blir sedan självklart för dem att fråga efter och att använda e-böcker inom alla områden.

Alla bibliotekstyper kommer att hitta strategier för att lyfta fram fria e-böcker på ett genomtänkt och effektivt sätt. Forskningsbiblioteken kommer utöver det att skapa en bredare tillgång till fria vetenskapliga e-böcker från det egna lärosätet inom sina öppna arkiv.

Hur ska strukturen byggas?

Hur ska den struktur som så många efterlyser byggas när ståndpunkterna i flera fall står i motsatsförhållande till varandra? Hur ska de centrala beståndsdelarna komma på plats?

Utredningen har pekat på att en kritisk massa av titlar är viktig. Digitalisering av äldre titlar är en viktig del av lösningen, frågan är vem som ska betala.

Utredningen har visat att strukturen behöver innehålla affärsmodeller som ger tillgänglighet till en acceptabel kostnad för såväl producenter som användare. Nya mer flexibla affärsmodeller behöver tas fram.

På tekniksidan behövs standardformat och lämpliga läsverktyg.

Utredningen menar också att biblioteken har en roll i e-bokens struktur och att den delvis är ny och måste utformas. Forskningsbiblioteken har under det senaste decenniet till stora delar omstrukturerat sin verksamhet så att det material man hanterar idag till stora delar är digitalt. Något som påskyndade utvecklingen var det särskilda bidrag från regeringen om tio miljoner kronor som subventionerade licensavtal för elektroniska tidskrifter under åren 1998 – 2002. Syftet var att under ett initialskede underlätta övergången från pappersbaserad till elektronisk information på lärosätena.² När det gäller den fortsatta utvecklingen behöver forskningsbiblioteken samlas kring mer principiella ställningstaganden för avtal kring e-böcker, på samma sätt som man gjorde för avtal om e-tidskrifter. I förlängningen av den strukturomvandling som forskningsbiblioteken genomgått det senaste decenniet har de hittat fram till en pedagogisk roll gentemot studenter och forskare.

Folkbiblioteken behöver också omstruktureras och hitta en ny roll i det digitala samhället. Hur det ska gå till och vilka resurser som krävs behöver utredas vidare.

Specialbibliotekens unika samlingar behöver digitaliseras. Specialbibliotekens samlingar kompletterar KB:s samlingar och tillsammans utgör de nationalsamlingen. Det behöver utredas vidare vilka resurser som krävs för att bevara och tillgängliggöra denna nationalsamling.

Utredningen har visat att på sikt är utvecklingen av läromedel i den svenska skolan en del i strukturen som skapar vana vid e-boken. Denna utveckling bör följas.

Vad är nästa steg?

Utredningen menar att ett antal steg behöver tas gemensamt av de olika aktörerna på e-bokens spelplan. Dessa steg bör vara av ett övergripande slag och utgå från potentialen i e-boken, inte hantera den som den tryckta boken.

Utredningen tror att KB i det sammanhanget kan bidra med följande:

KB kan spela en roll genom att skapa förutsättningar för möten mellan aktörer på e-boksområdet, där samtal kan föras både om samarbeten kring och utveckling av e-boken.

KB kan bidra med kompetens när det gäller konsortiebildningar och vara en aktiv part i utformningen av nya affärsmodeller.

KB kan stimulera digitalisering inom bibliotekssektorn i samarbete med andra aktörer på e-boksområdet och ta fram standarder för digitala format - mediafiler och metadata.

KB kan tillhandahålla en samlad katalog där e-böcker och äldre digitaliserade böcker kan sökas fram och presenteras på ett ändamålsenligt sätt.

KB kan utveckla samordnade initiativ för att främja open access-publicering av vetenskapliga monografier.

² SOU 2003:129, s. 313

4. Avslutning

När kommer boomen?

När kommer egentligen e-boksboomen i Sverige? Utredningen visar att boomen redan är här vad gäller tillgången till vetenskaplig litteratur för forskare på våra lärosäten. Med utgångspunkt i utredningens tidigare resonemang skulle svaret också kunna bli – aldrig. Å andra sidan skulle utredningen mycket väl kunna svara – snart. Det sistnämnda svaret förutsätter att aktörerna på e-bokens spelplan kan samla sig och ta ett första steg i den riktning mot en ny struktur som utredningen skisserar. Det visionära i debatten kring e-boken står ofta i motsats till den pragmatiska verkligheten med en ansträngd ekonomi och bristfälliga strukturer. Frågan är vem som ska sätta bollen i rullning.

Läsarens lösning?

För läsaren är kanske spotify-modellen den optimala lösningen? E-böcker online, gratis att läsa när du vill, hur många gånger som helst, på ett sätt som ungdomar idag är vana vid när det gäller musik. Bibliotek, bokhandlare och andra återförsäljare blir i det läget frånsprungna. Vilken beredskap har aktörerna på e-bokens spelplan för det?

5. Käll- och litteraturförteckning

Käll- och litteraturförteckning

Litteratur

Arkiv för alla – nu och i framtiden, SOU 2002:78

Bibliotek 2009, Kulturen i siffror 2010:4

Grigson, A: "An introduction to e-book business models and suppliers" Price, K. & Havergal, V.ed: E-books in libraries: a practical guide, Facet 2011

KB – Ett nav i kunskapssamhället, SOU 2003:129

Litteraturens ställning, Dir. 2011:24

Svenska innehållstjänster i den digitala ekonomin, Svenska Förläggareföreningen 2011

Epub -lätt att göra?, Svenska Förläggareföreningen 2010

E-boksenkät skickad till Universitets- och högskolebibliotek maj 2011

Svar inkom från följande lärosäten;

Chalmers tekniska högskola

Högskolan Dalarna

Högskolan Borås

Högskolan Gotland

Högskolan Skövde

Högskolan Väst

Högskolan i Jönköping

Kungliga tekniska högskolan (KTH)

Linköpings universitet

Linnéuniversitetet

Luleå tekniska universitet

Malmö högskola

Universitetssjukhuset Örebro

Nordiska Afrikainstitutet

Riksantikvarieämbetet, Vitterhetsakademien

Landstinget Kronoberg

Södersjukhuset

Södertörns Högskola

Umeå universitetsbibliotek

Intervjuer

Daniel Forsman, Chalmers, 27 juni 2011

Harriet Aagaard, Stockholms stadsbibliotek, 20 juni 2011

Karin Byström, Uppsala universitetsbibliotek, 23 juni 2011

Margaretha Holstensson, Värmdö gymnasium, 28 juni 2011

Mikael Petrén, Stockholms stadsbibliotek, 22 juni 2011

Wilhelm Widmark och Lina Waltin, Stockholms universitetsbibliotek, 22 juni 2011

Johan Greiff, Elib, 22 augusti 2011

Magnus Söderlund och Thorbjörn Öström, Författarförbundet, 24 augusti 2011

Magnus Pettersson Roos, Studentlitteratur, 25 augusti 2011

Samtal och möten med Förläggareföreningen

Samtal med Kristina Ahlinder (VD) och Caroline Fellbom Franke (jurist)

Förläggareföreningen, Gunnar Sahlin (KB), Gunilla Herdenberg (KB). 21 juni 2011.

Möte med Förläggareföreningens "digitala utlåningsgrupp". På mötet medverkade Kristina Ahlinder och Caroline Fellbom samt Franke Gert Wallin, Natur & Kultur, Mattias Fyrenius, Norstedts, Mattias Boström, Piratförlaget och Magnus Nytell Bonnierförlagen. 16 september 2011.

Webb - ett urval

Bremberg, Alberte: "Förlagen vill strama åt utlån av böcker"

<http://www.svb.se/nyheter/f%C3%B6rlagen-vill-strama-%C3%A5t-utl%C3%A5n-av-e-b%C3%B6cker>

Liljestrand, Jens: "E-boken väntar på första svenska succén"

<http://www.dn.se/dnbok/dnbok-hem/e-boken-vantar-pa-forsta-svenska-succen> 5 juli 2011

Alsbjerg, Peter: "Tecken i tiden: om 24 symbols och folkbibliotekens framtid"

<http://peterals.wordpress.com/2011/04/27/tecken-i-tiden-om-24symbols-och-folkbibliotekens-framtid/>

Pilkington, Mercy "Understanding the Restrictions on Ebook Lending"

<http://goodereader.com/blog/electronic-readers/understandin-the-restrictions-on-ebook-lending/>

Esposito, Joseph: "The Ticklish Problem of Pricing E-books for Libraries"

<http://scholarlykitchen.sspnet.org/2011/07/12/the-ticklish-problem-of-pricing-e-books-for-libraries/#comments>

Fleicher, Rasmus: Copyriot
<http://copyriot.se/>

Andersson, Sus: "E-boken lätt att göra, svår att sälja"
http://forlaggare.se/media/21790/e-boken_rapport.pdf

Biba, Paul: "All of Icelandic literature to go online?"
<http://www.teleread.com/paul-biba/all-of-icelandic-literature-to-go-online/>

Open access - KB
<http://www.kb.se/openaccess/nyheter/2011/Fri-tillgang-till-vetenskapliga-bocker-inom-humaniora-och-samhallsvetenskap-/>

Open access
<http://www.sciecom.org/ojs/index.php/sciecominfo/article/view/4913>

Hoffelder, Nate: "The Internet Archive's Open Library program now supports over 100 libraries in 6 countries"
<http://www.the-digital-reader.com/2011/06/26/the-internet-archives-open-library-program-now-supports-over-100-libraries-in-6-countries/>

Hoffelder, Nate: "New library ebook service launched – Freading"
<http://www.the-digital-reader.com/2011/06/25/new-library-ebook-service-launched-freading/>

Pilkington, Mercy: "South Korea Leading the Way in Widespread Digital Textbooks"
<http://goodereader.com/blog/electronic-readers/south-korea-leading-the-way-in-widespread-digital-textbooks/>

Say, Mark: Public libraries open doors for e-books"
<http://www.guardian.co.uk/government-computing-network/2011/apr/14/public-library-ebook-service-grows-cilip-lincolnshire>

Snickars, Pelle: "Många hinder återstår för digitala bibliotek"
http://www.svd.se/kultur/understrecket/manga-hinder-aterstar-for-digitala-bibliotek_6094611.svd

Tank, Elsebet: "Nytt digitalt folkbibliotek för alla i Danmark"
<http://www.darlinglibrary.se/?p=180>

Svensk Biblioteksforening: Paneldiskussion om e-böcker, Biblioteksdagarna 2011,
<http://vimeo.com/23728921>

Svensk Biblioteksforening: Svensk Biblioteksforening kommenterar Litteraturutredningen
http://www.mynewsdesk.com/se/pressroom/svensk_biblioteksforening/pressrelease/view/svensk-biblioteksforening-kommenterar-litteraturutredningen-604150

6. Bilagor

Bilaga 1

Direktiv och organisation

Direktiv

Problemformulering, definition av centrala begrepp och avgränsninga:.

Utredarna ska formulera vilka problem som är aktuella när det gäller e-boksfrågan och dess tillgängliggörande via intermediärer. Diskussionen ska omfatta både kommersiella och fria e-böcker med koppling till arbetet med nationell katalog, licensavtal för e-resurser och Open Access.

Kartläggning:

Utredarna ska ge kortfattad omvärldsanalys med internationell utblick. Kartläggningen ska också redogöra för hur man arbetar med e-boksfrågan på bibliotek och inom förlagssektorn.

Intressen och roller:

Utredningen ska klargöra vilka olika roller och intressen som finns på e-boksmarknaden: författare, förlag, bibliotek och läsare.

Framtidsscenario:

Vilka risker och vilka möjligheter finns i framtiden för de olika aktörerna, främst för biblioteken?

Förslag:

Utredningen ska utifrån problemformulering den kartläggning, rollbeskrivning och möjliga framtidsscenario som tagits fram, ge förslag till hur KB bör gå vidare i frågan.

Organisation

Utredningen utförs internt inom KB, Avdelningen för Nationell samverkan:

Göran Konstenius (samordnare)

Christine Lindmark

Anna Lundén

Jan Hagerlid

Marja Haapalainen

Styrgrupp:

Gunilla Herdenberg, Maria Hedenström och Christina Jönsson Adrial från KB och Niclas Lindberg från Svensk biblioteksforening.

Utredningens tidsram: 2 maj-15 sept 2011